

KISFALUSI DOROTTYA

A piacok morális korlátai

(Debra Satz: *Why Some Things Should Not Be for Sale. The Moral Limits of Markets*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2010.)

Debra Satz könyvében egy politikai filozófus szemszögéből vizsgálja, milyen erkölcsi megfontolások vezethetnek ahhoz, hogy bizonyos piacok működését szabályozzuk, vagy akár be is tiltsuk. A könyv közel húsz év munkájának eredményeképpen született meg. A szerző a kilencvenes évek eleje óta publikál a női reprodukciós¹ és szexmunka, a gyermekmunka, az emberi szervek piaca, és más, általa ártalmasnak (*noxious*) nevezett piacok morális korlátainak témájában. E könyvében, több korábbi munkájához hasonlóan, olyan kérdésekre keresi a választ, hogy vajon léteznek-e olyan árucikkek, amelyeket nem lenne szabad piaci viszonyok között adni és venni, és hogy vajon bizonyos áruk csereüzletét miért tekintjük a természetükből adódóan ártalmasnak. Továbbá, hogy vajon hogyan kellene a társadalompolitikának eme ártalmas piacok léteére reagálnia.

Satz nézőpontja sok tekintetben eltér a kortárs közgazdaságtan piac-felfogásától, annál több közös vonást mutat ugyanakkor a gazdaságsszociológia képviselőinek elgondolásaival. Míg a kortárs közgazdaságtan és politikai filozófia domináns megközelítései a piacokat általában olyan homogén intézménynek tekintik, amely hasonló elvek alapján szerveződik a különféle árucikkek esetében, addig Satz a piacok heterogén jellege mellett érvel, és hangsúlyozza, hogy a piaci mechanizmusokat nem lehet a társadalmi beágyazottságuktól elkülönítve vizsgálni, hiszen nem csupán a társadalmi berendezkedés hat a piacok léteire, de a piacok – azáltal, hogy hatással vannak a társadalmi igazságosságra – maguk is formálják kultúránkat, politikánkat, identitásunkat, és befolyásolják, hogy kik vagyunk, milyen társadalomban élünk.

A könyv a gondolatmenete alapján három nagyobb részre oszlik. Az első rész (1. fejezet) a piac definíciójával és működési mechanizmusaival foglalkozik, valamint ismerteti, hogyan tekintenek a jóléti és neoklasszikus közgazdaságtan képviselői a piacra mint ármeghatározó, viselkedés-befolyásoló és döntéshozást elősegítő mechanizmusra. Satz több tekintetben egyetért e két közgazdaságtani megközelítés piacra vonatkozó megállapításaival, azonban úgy véli, hogy eme, a piaci hatékonyság és a piaci kudarcok kérdésköreire koncentrálnak megközelítések nem képesek kielégítő magyarázatokat adni arra, hogy miért utasítjuk el és tiltjuk be bizo-

¹ Satz elemzése a gyermek fogantatását és kihordását jelentő női munkára (azon belül is különösen a béranyaságra) korlátozódik. Annak érdekében, hogy e munkálkodást világosan elválasszam a gyermeknevelést is magában foglaló reprodukzív munkától, a Satz által használt „*women's reproductive labor*” kifejezést reprodukciós munkaként fordítottam.

nyos, egyébként potenciálisan hatékonysági problémák nélkül működő piacok létét. Satz úgy véli, hogy a különböző piacok értékelésekor a fent említett gazdasági szempontok mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy miképp hatnak e piacok az emberi kapcsolatok struktúrájára, a demokratikus értékekre és berendezkedésre, az egyéni motivációkra, valamint a piaci szereplők – közük sorolva az adott tranzakcióban részt nem vevő feleket is – közötti egyenlőségre.

A könyv második része (2–4. fejezet) Satz saját elméletét vezeti fel, majd mutatja be. Az elmélet a klasszikus politikai gazdaságtan heterogén piacképéből indul ki, és hangsúlyozza Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx és társaik azon nézeteinek érvényességét, amelyek szerint bizonyos csereüzletek (gondoljunk például a munkaerőpiacra) befolyásolhatják személyiségünk és képességeink formálódását, és ezáltal hozzájárulnak a személyek (társadalmi osztályok) közötti hierarchia kialakulásához. Satz ezt követően áttekinti és kritikailag elemzi a kortárs egalitáriánus politikai filozófia piacról alkotott felfogását, majd ismerteti saját elméletét arra vonatkozóan, hogy milyen okból tekintünk bizonyos piacokat ártalmasnak. Négy paraméter mentén értékeli a piacokat: 1. a szereplők sebezhetősége (*vulnerability*), 2. a szereplők gyenge cselekvési potenciálja (*weak agency*), 3. rendkívül káros kimenetel az egyén részére, 4. rendkívül káros kimenetel a társadalom részére. Az első két paraméter a piacok forrásainak jellemzője, míg az utóbbi kettő a tranzakciók kimenetelét írja le. Ha egy bizonyos piacra akár már egy említett paraméter is kiemelkedő mértékben jellemző, az Satz szerint elég lehet ahhoz, hogy az adott piacot ártalmasnak tekintsük.

A harmadik rész (5–10. fejezet) olyan piacokat mutat be, amelyek különösen sok vitát váltanak ki napjainkban. A női reprodukciós munka, a prostitúció, a gyermekmunka, a(z) önkéntes) rabszolgaság és az emberi szervek piacának elemzésével Satz olyan erkölcsi vonatkozásokra hívja fel a figyelmet, amelyek a hatékonyság és elosztási egyenlőség fogalmával operáló közgazdaságtani és politikai filozófiai megközelítések figyelmét nagyrészt elkerülték. Satz hangsúlyozza, hogy a piacok normatív szempontú értékelésekor nem csupán a javak termelését és elosztását kell figyelembe vennünk, hanem azt is, hogyan hatnak ezek a társadalmi normákra és az egyének, csoportok közötti társas kapcsolatokra.

Gazdaságyszociológiai szempontból különösképpen említésre méltó a könyv 2. fejezete, ahol megismerjük, milyennek tekinti Satz a piacok és a társadalom viszonyát. Elmélete a klasszikus politikai gazdaságtan főbb képviselőinek elméletein nyugszik, Smith, Ricardo és Marx elképzeléseit veti össze a huszadik században uralomra jutó marginalista elméletekkel. Míg a marginalizmus képviselői a piacokat homogénnek tekintik, azaz minden termékpiacot azonos terminológiával írnak le, és működési mechanizmusait a határhaszon-elmélettel magyarázzák, továbbá a csereüzletek szereplőit egymástól független ágenseknek tekintik, addig a klasszikus politikai gazdaságtan képviselői a piacokat eltérő érdekek által vezérelt társadalmi osztályok közötti heterogén kapcsolatok rendszereként írták le. Satz a klasszikus szerzők elméletének két sajátosságát emeli ki: egyrészt azt, hogy Smith és követői hangsúlyozták a piacok társadalmi beágyazottságát, másrészt azt, hogy e szerzők felismerték a piacok egyéni preferenciákat és képességeket befolyásoló szerepét. Ennek

fényében különösen meglepő, hogy Satz miért nem utal a társadalmi beágyazottság fogalmát és a társadalmi kapcsolatháló vizsgálatát érdeklődése középpontjába állító gazdaságsszociológia tudományterületének létre – Polányi Károly az egyetlen szerző e terület nagyjai közül, akinek munkásságát megemlíti a könyvben. És bár a könyv szerzője többször is hangsúlyozza filozófusi mivoltát, a közgazdaságtani kiindulópont és elméleti háttér mellett talán hasznos szempontrendszerrel szolgálhatna számára az ún. új gazdaságsszociológia irányzata is (lásd például Granovetter 1985, 1990, Swedberg 1987, Granovetter – Swedberg 1992).

A 3. fejezetben Satz két kortárs egalitáriánus filozófiai irányzatot szemléltet, amelyek eltérő válaszokat adnak a piacok és az egyenlőség viszonyát érintő problémákra. A James Tobin kifejezésével általános egalitarianizmusnak (*general egalitarianism*) nevezett szemlélet képviselői a piaci mechanizmusok által életre hívott egyenlőtlenségek kiigazítását az adók és juttatások rendszerén keresztül látják orvosolhatónak: úgy gondolják, hogy a piacok által generált társadalmi egyenlőtlenségek kezelése nem bizonyos javak újraelosztásával, hanem pénzbeli juttatások segítségével lehetséges. Amint a vásárlóerő társadalmon belüli eloszlásában megmutatkozó egyenlőtlenségek elfogadható szintre csökkennek, a piaci verseny magától létrehozza az optimális gazdasági eredményeket. Ezzel szemben a – szintén Tobin kifejezésével élve – specifikus egalitarianizmusnak (*specific egalitarianism*) nevezett irányzat képviselői szerint bizonyos javak esetében egyáltalán nem megengedett a piac működésére bízni e javak elosztását, azokból ugyanis a társadalom minden tagjának egyenlő arányban kell részesednie – ilyenek az egészségügy, az oktatás, sőt, a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen legalapvetőbb létszükségleti cikkek is. Ezen irányzat képviselői gyakran csak e javak tekintetében nevezhetők egalitáriánusnak, általánosan fogalmazva nem.

Satz véleménye e két elméleti irányzattal ellentétben az, hogy ugyan bizonyos piacok szabályozása vagy korlátozása valóban lehetséges egyenlőségelvű szempontok alapján, abban az esetben azonban, ha a piacok működése aláássa a tranzakció által érintett felek (beleértve az adott tranzakcióban részt nem vevő harmadik feleket is) képességét arra, hogy az interakcióban egyenlő félként vegyenek részt, a piaci működés még akkor is korlátozható, ha a csereüzletek a felek önkéntes hozzájárulása eredményeképpen és egyenlő kezdeti feltételek mellett jönnek létre (Satz egyik példája az önkéntes szolgálat intézménye, amely az egyik fél részéről önkéntes alávetettség vállalását jelenti egy másik fél részére).

A 4. fejezet a szerző ártalmas piacokra vonatkozó elméletét ismerteti, és megpróbál választ adni azokra a fentebb már említett kérdésekre, melyek könyve kiindulópontját alkotják. A piacokat négy paraméter alapján értékeli, amelyek egy része gazdasági megfontolásokat követ, más része politikai és erkölcsi elveken alapul. A szerző által definiált első vizsgálandó szempont a piaci folyamatok által okozott rendkívül káros kimenetel az egyén részére. E szempont értékelésekor figyelembe kell vennünk egyrészt a tranzakcióban részt vevő, másrészt harmadik felek érdekeit is. Satz példaként egy ország természeti erőforrásai kiaknázásának a harmadik félre – az ország állampolgáira – gyakorolt káros hatását említi. Bizonyos piaci folyamatok ugyanakkor nemcsak az egyes individuumokra, hanem magára a társadalomra is rendkívül káros hatással lehet-

nek, amennyiben aláássák azokat a társadalmi keretfeltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az egyének a társas interakciókban egyenlő félként vehessenek részt. Ilyen hatással jár például a gyermekmunka elterjedtsége, melynek során a dolgozó gyerekek gyakran kimaradnak az iskolai oktatásból, és így nem tesznek szert azokra a készségekre, amelyek a társadalmi életben való részvételhez és az eredményes jogérvényesítéshez nélkülözhetetlenek. A harmadik vizsgálandó szempont az egyének cselekvési potenciáljára vonatkozik: bizonyos piacokat a részt vevő felek egy részének gyenge cselekvési potenciálja, vagy a felek nagymértékű tudás- és cselekvési potenciálbeli különbsége jellemzi. A gyermekmunka szabályozása ebben a tekintetben is megfontolandó, a gyermekek cselekvési potenciálja ugyanis korlátozott, a munkában való részvételről általában szüleik döntenek. A negyedik értékelési szempont a piaci szereplők sebezhetősége: az erőforrásokkal való szűkös ellátottság vagy a képességbeli különbségek miatt rendkívül sebezhető emberek könnyen válhatnak az erősebb fél áldozatává, gondoljunk például a hazánkban is elterjedt uzsorapiacok működésére. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy egyes piacok nem csupán tükrözik az eleve meglévő pozicionális különbségeket és egyenlőtlenségeket, hanem működésük során súlyosbíthatják is azokat.

A könyv további fejezeteiben Satz e kategorizáció mentén elemzi öt különböző, morálisan problémásnak tekinthető piac esetét: a béranya-szerződések piacát, a női szexuális szolgáltatások piacát, a gyermekmunkát, az önkéntes szolgálat intézményét és az emberi vesék keresletét és kínálatát. Ezek közül példaként tekintsük át egy szociológiai szempontból is különösen érdekes és releváns piac működésének Satz által adott elemzését: a női szexuális szolgáltatások nemek közötti egyenlőségre gyakorolt hatását!

Satz, aki munkássága során korábban is gyakran foglalkozott feminista filozófiai kérdésekkel, a szexuális szolgáltatások piacának elemzését két népszerű megközelítés kritikájával kezdi. A gazdasági és az esszencialista megközelítésekkel szemben nem abban látja a prostitúció legfontosabb káros hatását, hogy az negatív externáliákat hoz létre, illetve hogy a szexuális szolgáltatások piaci alapú cseréje a szexualitás valamilyen, inherens tulajdonsága miatt természetéből adódóan elítélendő lenne. Érvelése szerint a prostitúció káros hatása abban nyilvánul meg, hogy (jelenlegi formájában) erősíti a nemek között az élet több területén (így a szexualitás terén is) fennálló egyenlőtlenségeket, hozzájárul a nemek közötti hierarchia fennmaradásához, és azt a képet sugallja a nőkről általában, hogy a férfiak szexuális vágyainak kielégítésére szolgálnak. Satz a nemi egyenlőtlenségek két dimenzióját különíti el: különbséget tesz egyrészt a jövedelem, a vagyoni helyzet és a lehetőségek eloszlásában megmutatkozó egyenlőtlenség, valamint a társadalmi státus szerinti különbségekben testet öltő egyenlőtlenség között – utóbbin azt érti, hogy a nőket több társadalmi kontextusban is a férfiak alárendeltjének tekintik, és ennek megfelelően bánnak velük. Satz elismeri, hogy az egyenlőtlenség e két formája kölcsönhatásban áll egymással, ugyanakkor hangsúlyozza a különböző természetüket, és azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy a prostitúció a nők társadalmi státusára gyakorol közvetlen hatást. Igen ám, de gondoljuk tovább kissé Satz gondolatmenetét! Mi egyebek vezet-

hetnének a nők jövedelmi, vagyoni és lehetőségbeli egyenlőtlenségéhez, ha nem a társadalmi státusban megnyilvánuló egyenlőtlenségek? Ha a nők státusa a férfiak státusához viszonyítva alárendelt, akkor nemcsak az eme elgondolás mentén szerveződő társadalmi gyakorlatok vezetnek az elosztási egyenlőtlenségekhez, de – Bourdieu szavaival élve – az alárendelt társadalmi pozíció által strukturált női diszpozíciók is hozzájárulnak az egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. Ha tehát Satznak igaza van abban, hogy a prostitúció jelenlegi gyakorlata ahhoz vezet, hogy a nők osztályát a férfiakhoz képest a társadalom alárendeltnek tekinti, akkor a szexuális szolgáltatások piacának léte – legalábbis jelenlegi formájában – hozzájárul a társadalmi élet számos területén megnyilvánuló, nemi egyenlőtlenségek fennmaradásához. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy Satz nem magát a prostitúció gyakorlatát utasítja el, hanem annak jelenlegi formáját, és elképzelhetőnek tartja e piac olyanfajta szabályozását, amely – sok más feltétel teljesülése esetén – nem, vagy csak kisebb mértékben járul hozzá a nemi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez.

A prostitúcióhoz hasonlóan Satz a többi ártalmas piac elemzésekor is feltérképezi a lehetséges és kívánatos társadalompolitikai lépéseket, azt vizsgálva, hogy vajon az adott piac szabályozásával vagy betiltásával lehet-e a káros hatásokat nagyobb mértékben csökkenteni. Hangsúlyozza, hogy bizonyos esetekben ezen piacok betiltása kedvezőtlenebb következményekhez vezet, mint ha egy elfogadható szabályozás kialakítására törekednénk. Példaként említi a gyermekmunka piacát, ahol a legális, szabályozott piacok kedvezőbb feltételeket biztosíthatnak a dolgozni kényszerülő gyermekek számára, mint a szabályozatlan fekete-piac.

Satz könyve olvasmányos formában ismerteti a szerző véleményét a piacok morális korlátairól, és jó áttekintést ad azokról az okokról, amelyek miatt szükségessé válhat egyes piacok korlátozása vagy szabályozása.

A szerző ugyan egy gazdasági mechanizmus filozófiai szempontú elemzését adja, a könyv azonban szociológiai és társadalompolitikai szempontból is érdekes és elgondolkodtató olvasmány.

Irodalom

- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.
- Granovetter, M. (1990): The old and the New Economic Sociology: A History and an Agenda. In R. Friedland – A. F. Robertson (szerk): *Beyond the Marketplace. Rethinking Economy and Society*. New York: Aldine.
- Granovetter, M. – R. Swedberg (szerk.) (1992): *The Sociology of Economic Life*. Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press.
- Swedberg, R. (1987): Economic Sociology: Past and Present. *Current Sociology*, 35: 1–221.